

In het grijze verleden zijn aan verschillende plaatsen in ons land stadsrechten verleend. Doorgaans is dit reden om daar in jubileumjaren uitbundig aandacht aan te schenken en grootse stadsfeesten te vieren. Ook in onze regio is dat een bekend verschijnsel. Dit ondanks het feit, dat in 1851 de stadsrechten volledig werden afgeschaft bij de vaststelling van de Gemeentewet en deze dus al 163 jaar niet meer bestaan. Op vrijdag 2 februari 1414 verleende graaf Willem IV van Holland stedelijke rechten aan de gezamenlijke dorpen Wognem (Wognum), Oudebucswoude (Hauwert), Nieuwebucswoude (Nibbixwoud) en Watweijde (Wadway). De originele oorkonde die hierop betrekking heeft, is bewaard gebleven en bevindt zich in het Westfries Archief in Hoorn. De vorming van de stede Wognum was daarmee een feit.

Om in het bezit van stadsrechten te komen moest er doorgaans op de eerste plaats sprake zijn van enige stedelijke ontwikkeling, hetgeen bepaald werd door:
Een gevestigde nederzetting met een centrale functie;
Een relatief dichte bewoning;
Een geconcentreerde bebouwing;
Een afwijkende verschijningsvorm van het platteland;
Een afwijkende beroepsbevolking (minder agrarisch/meer handel)

Het bezit van verkregen specifieke voorrechten zoals markt, tolvrijdom, stapelrecht.

Tussen de 8^e en de 10^e eeuw ontwikkelden zich de eerste stedelijke bevolkingsgebieden, met daaraan voorafgaand nog de steden Dorestad en Walacaria. In dat verband kunnen plaatsen worden genoemd als Utrecht, Staveren, Medemblik, Deventer, Tiel, Maastricht, Nijmegen en Zaltbommel als pre-stedelijke centra. De gunstige ligging aan water, rivierstromen en wegverbindingen vormt daarbij een belangrijke factor. De aanwezigheid van een koninklijk hof, een klooster of een versterking kon eveneens een rol spelen.

Met de vorming van het stedelijke gebied steeg de behoefte aan een juridische constructie, waarbinnen lokale zaken en bestuurlijke aansturing met enige rechtspraak vorm zouden kunnen krijgen. Denk aan het hebben van gemeenschappelijke bezittingen, zoals havens, wegen, waterhuishouding, veiligheid, et cetera. De behoefte aan een eigen overheidsgezag nam daarvoor toe. De vorst of landheer op grote afstand kon daar onvoldoende dagelijkse sturing in geven. Als gevolg hiervan werd het voor de vorsten en landheren noodzakelijk en onontkoombaar om bevoegdheden over te dragen aan deze stedelijke gebieden. Bovendien waren deze stedelijke gebieden doorgaans een factor van belang als

strategisch-militair steunpunt. De landsheren hadden er alle belang bij om over schepen, verdedigers en geld te beschikken om hun eigen strijd op hun niveau te kunnen blijven voeren. Daarbij beschikte ook de adel over grote bezittingen in het landelijk gebied, die beheerd en geëxploiteerd moesten worden. Enige macht overdragen aan de stedelijke gebieden op basis van goede afspraken en het nodige geld zou de posities van landheer én adel én steden alleen maar versterken.

Oorkonde

Het fenomeen van stadsrechten was daarmee geboren. In een handgeschreven oorkonde werden deze stadsrechten vastgelegd en voorzien van de nodige zegels van de stadsrechtverlener en het nieuwe stadsbestuur. Daarbij waren de vroegste stadsrechten veelal gebaseerd op voorbeelden uit de omliggende landen, waar steden al veel eerder tot ontwikkeling waren gekomen. Met het verkrijgen van de stadsrechten kreeg de stad een eigen rechtsmacht, een stadsbestuur voor de lokale aangelegenheden, zelfstandige rechtspraak en wetgevende bevoegdheden binnen de stad (de keuren). Daarmee waren deze steden niet langer gebonden aan het algemeen geldende landrecht van de vorst of koning, maar konden ze hun eigen zaken regelen. Hierdoor ontstond er een tweedeling in het recht:

- binnen de landelijke gebieden;
- binnen de stedelijke gebieden die stadsrechten hadden verkregen.

Binnen het gebied van de stad ontstond dus een volkomen eigen recht voor de inwoners die als poorters van die stad waren erkend. Ook de rechten en verplichtingen tussen steden konden daardoor aanzienlijk verschillen. De vroegste stadsrechtverleningen in Nederland dateren van het einde van de 11^e en het begin van de 12^e eeuw. Het initiatief daartoe werd doorgaans genomen door de inwoners van het stedelijk gebied, waarbij het veilig stellen van de handelsbelangen meestal het belangrijkste argument was.

Niet goedkoop

Ook de stadsrecht verlenende personen waren binnen Nederland verschillend. Tussen de 11^e en de 16^e eeuw werd aan 181 plaatsen stadsrecht verleend, waarbij de volgende personen optraden:

· De keizer/rooms koning	3x
· Verschillende graven	86x
· Diverse hertogen	7x
· De bisschop van Utrecht	31x
· Kleinere stadsheren	52x
· De Prins van Oranje	2x

De stadsrecht verlenende personen zagen uiteraard voordelen in het toekennen van deze rechten aan de stedelijke gebieden. Veelal leidde dit immers tot versterking van de handel en verbetering van de economische omstandigheden. Op grond hiervan konden de jaarlijkse bijdragen van de steden (de zogenoemde bede) aanzienlijk worden verhoogd. Ook de ommuring van veel steden moest op eigen kosten worden uitgevoerd, waarmee weer versterkte militaire steunpunten voor de landsheer ontstonden. Bovendien werden in de oorkonden bijzondere voorwaarden opgelegd, zoals de verplichte heervvaart. De steden moesten een vastgesteld aantal soldaten, roeiers of schepen leveren als de landsheer weer eens ten strijde trok. Ook lieten de landsheren zich goed betalen voor het verlenen van de stadsrechten. Hoorn betaalde bijvoorbeeld in 1356 een bedrag van 1550 schilden (gouden ecu's, een kapitaal bedrag). Kennelijk woog deze hoge bijdrage ruimschoots op tegen het baas zijn in eigen huis.

Het gemeentewapen van Wognum vanaf 1816 tot 2007.

Gemeentewapens

In totaal is er in Nederland aan 207 plaatsen stadsrecht verleend. De laatste in deze reeks zijn Delfzijl (1819), Winschoten (1819) en Delfshaven in 1825. Het naast elkaar bestaan van het stadsrecht en het landrecht duurde voort tot 1851. Toen werd er met de vaststelling van de nieuwe Gemeentewet een einde gemaakt aan de verschillende behandeling tussen steden en het platteland en werd er nog uitsluitend gesproken over 'gemeenten'. De stadsrechten kwamen daarmee definitief te vervallen. Op dat moment werden er 1209 gelijkwaardige gemeenten in Nederland ingesteld. Wat nog herinnert aan de oude stadsrechten zijn vaak de gemeentewapens. Deze zijn in een groot aantal gevallen te herleiden naar de zegels die aan de oorkonden bij de stadsrechtverlening werden gehecht. Zo is het gemeentewapen van de voormalige gemeente Wognum (de boom, geflankeerd door twee leeuwen) terug te voeren op het stadszegel uit 1414.

Andere motieven

Stadsrechten verschilden dus nogal wat onderling. Omdat men niet alle keren het wiel wenste uit te vinden, werden eerdere stadsrechten nogal eens gebruikt bij volgende verleningen. In hoofdzaak ontwikkelde zich in de Nederlanden een negental varianten van stadsrechtverlening. Kijken we naar de stadsrechten in West-Friesland, dan is hier sprake van de zogenoemde

Leuvense (België) variant. Deze werd in Nederland voor het eerst toegepast in Den Bosch (1195). Latere toepassingen zijn Haarlem (1245), Alkmaar (1254) en Medemblik in 1289. Vervolgens worden deze doorgegeven via Enkhuizen (1356) en Hoorn (1357) naar Grootebroek (1364) en Schellinkhout in 1402. Ook de dertien stadsrechtverleningen in 1414 en 1415 in onze regio stammen af van deze Leuvense variant.

Aan de toekenning van stedelijke rechten in 1414 en 1415 in onze regio lagen voor de graaf afwijkende motieven ten grondslag. Het ging hier absoluut niet om economische of militair strategische motieven. Na de onderwerping van West-Friesland door de graven van Holland in 1288, was hier het landrecht ingevoerd. De rechtspraak was daarbij opgedragen aan de baljuw van Medemblik. De baljuw werd daarbij door de graaf benoemd en was in zijn dienst. Voor het verkrijgen van deze functie moest fors betaald worden aan de graaf. Daar stond tegenover dat de baljuw een flink

percentage van alle boetes en verbeurdverklaringen in eigen zak mocht steken. En daar gingen deze lieden met de nodige creativiteit mee om. Ambtsmisbruik en misbruik van macht waren daardoor schering en inslag en ook de corruptie vierde hoogtij. Met name baljuw Coen van Herler misdroeg zich zo ernstig dat er in Medemblik een volksoproer uitbrak, dat hem bijna het leven kostte. Gedurende de gehele 14^e eeuw heeft deze rechtspraak zich gekenmerkt door eigen gewin en corruptie, hetgeen al meerdere malen geleid had tot opstand en relletjes en reeksen van klachten bij de graaf.

Uiteindelijk werd in 1414 door de graaf besloten de baljuwschappen op te heffen, de rechtspraak bij groepen van dorpen onder te brengen en dit te regelen in een vorm van stadsrechten. Daarbij behield ieder dorp binnen deze stede zijn eigen zelfstandigheid en een gekozen dorpsbestuur. Alleen de lokale rechtspraak werd binnen de stede gezamenlijk geregeld voor de betreffende dorpen. De graaf benoemde daartoe de schout in deze steden, die daarbij als openbaar aanklager fungeerde.

Stadsrechten van Wognum

Op vrijdag 2 februari 1414 verkreeg Wognum (Wognum, Wadway, Nibbixwoud, Hauwert) dus zijn stedelijke rechten uit handen van graaf Albrecht van Beieren. In de periode 1414/1415 werden in West-Friesland

HOGE RAAD VAN ADEL

Nassaulaan 2B
postbus 16325
2500 BH 's-Gravenhage
tel.: 070-3614281
fax: 070-3631712

Een lakzegel van Wognum (twee leeuwen en de boom), gehecht aan een akte uit de periode tussen 1414 en 1426.

gelijktijdig aan dertien groepen van dorpen, op eigen verzoek, stedelijke rechten verleend, nadat daarvoor uiteraard eerst diep in de buidel moest worden getast. Uit de grafelijke rekeningen blijkt dat de dertien hiervoor een bedrag van 4358 pond groten op tafel moesten leggen.

De vier dorpen bleven de beschikking houden over een eigen dorpsbestuur, maar de rechtspraak kwam nu ook voor een flink deel bij deze stad terecht. Daarmee kwam er zoals gezegd een einde aan de zo verfoeide rechtspraak van de baljuw van het Oosterbaljuwschap in Medemblik, waartegen men in de regio al ruim honderd jaar te hoop gelopen was en dat tot een regen van klachten geleid had.

Hoorns poortrecht

Erg lang zou de stede Wognum niet van zijn duurbetaalde stadsrechten genieten. Hoewel West-Friesland zich in de Hoekse en Kabeljauwse twisten aanvankelijk achter Jacoba van Beieren schaarde, gaven Enkhuizen en Hoorn er later de voorkeur aan om partij te kiezen voor Philips van Bourgondië. Zij pleegden daarmee verraad aan de West-Friese eenheid. Toen uiteindelijk Philips de macht geheel naar zich toe wist te trekken, leidde dit tot een bestraffing van de afvallige steden, waaronder Wognum.

In 1426 moest Wognum zijn stadsrechten bij Philips inleveren. Het dorp kreeg een eenmalige boete opgelegd van 2000 kronen, die op 13 augustus 1426 werd betaald. Bovendien werd Wognum, aanvankelijk tijdelijk, maar vanaf 1436 definitief, onder het poortrecht van de stad Hoorn gebracht. Hetzelfde gold voor de Veenhoopdorpen en Zwaag. Dit bleef zo tot 1795, toen de dorpen zich met succes wisten los te maken van de stad Hoorn en als zelfstandige gemeenten een nieuw leven begonnen.